

Avropa Konvensiyasının qəbul edilməsi fərdin beynəlxalq hüququn sui-generis subyektinə çevrilməsində mühüm mərhələ oldu. Məhz buna görə də, Konvensiyani öz əhəmiyyətinə görə ana-loqu olmayan beynəlxalq müqavilə adlandırmaq olar. Beləliklə, Avropa Məhkəməsinin təcrübəsi və fəaliyyəti AİHK-nin bu sahədə ən səmərəli beynəlxalq-hüquqi akt olduğunu, AİHM-in isə insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ən səmərəli beynəlxalq mexanizm olmasını deməyə əsas verir.

Bu gün AİHK və AİHM-nin presedent hüququ formalaşmaqda olan AŞ hüququnun ən mühüm mənbəyi kimi çıxış edir.

Zaur Əliyev yazır: "AİHM-in yurisdiksiyasının digər universal və regional beynəlxalq hüquq-müdafiə mexanizmlərinin yurisdiksiyası ilə müqayisəli təhlilinin nəticələrinə dair aşağıdakıları qeyd etmək olar:

AİHM-dən fərqli olaraq, BMT çərçivəsində fəaliyyət göstərən müqavilə qurumlarına (komitələrə müraciət etmək üçün müvafiq dövlətdaxili orqanın qəti qərarından sonra vaxt məhdudluğu yoxdur. İstisna yalnız İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Pakta dair Fakultativ Protokol təşkil edir. Protokolun 3-cü maddəsinə əsasən, şikayət komitəyə bütün dövlətdaxili mexanizmlər tükəndikdən sonra bir il ərzində verilə bilər;

BMT müqavilələrində komitələrə müraciətin əsas şərtlərindən biri olaraq, AİHK-da olduğu kimi, bütün dövlətdaxili hüquq-müdafiə mexanizmlərinin tükəndirilməsi göstərilir. Eyni zamanda, bunun ardınca, qeyd olunur ki, bu qayda belə vəsaitlərin tətbiqinin həddindən artıq ləngidilməsi halında tətbiq olunmur;

Avropa Məhkəməsinə fərqli olaraq, komitələrə hüquq pozuntusu ilə bağlı üçüncü şəxslər də müraciət edə bilər. Məsələn, Əlillərin Hüquqları haqqında Konvensiyaya dair Fakultativ Protokol əsasən, Əlillərin hüquqları üzrə Komitə Konvensiyanın müddələrinin müvafiq iştirakçı-dövlət tərəfindən pozulmasının qurbanı olduğunu iddia edən və onun yurisdiksiyası altında olan şəxslərdən və ya şəxslər qrupundan yaxud onların adından məlumatları qəbul etmək və baxmaq səlahiyyətinə malikdir; Müqavilə qurumlarının yaradılmasını nəzərdə tutan BMT Konvensiyalarından fərqli olaraq, AİHK-a əsasən, fərdi və dövlətlərarası şikayət proseduru məcburi xarakter daşıyır. Yəni Konvensiyanın iştirakçısı olan dövlət, avtomatik olaraq, məhkəmənin bu səlahiyyətini tanıyır. Dövlətlərarası şikayət prosedurundan mühüm fərq ondan ibarətdir ki, komitələrdən fərqli olaraq, AİHK-nin iştirakçı-dövləti digər müvafiq iştirakçı-dövləti xəbərdar etmədən və onun mülahizələrinə öyrənmədən dövlətlərarası şikayətlə məhkəməyə müraciət edə bilər; Komitələrin əsas səlahiyyətlərindən biri iştirakçı - dövlətlərin müvafiq beynəlxalq müqavilədən irəli gələn öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı dövrü məruzələrinə baxmaqdan ibarətdir. AİHK isə, ümumiyyətlə, "dövrü məruzə" proseduru nəzərdə tutmur;

AİHM ilə komitələr arasında ən mühüm fərq isə onların qərarlarının hüquqi qüvvəsindədir. Komitələrin qərarları, bir qayda olaraq, hüquqi cəhətdən məcburi olmur və bu qərarların icrası üzərində nəzarət mexanizmi mövcud deyildir. Komitə-

lərdən fərqli olaraq, AİHK-ya əsasən, iştirakçı-dövlətlər məhkəmənin qərarlarını icra etməyi öhdələrinə götürmüşlər. Bundan başqa bu qərarların icrası üzərində effektiv nəzarət sistemi mövcuddur;

AİHM - beynəlxalq səviyyədə ədalət mühakiməsini həyata keçirən və məhkəmə orqanının bütün əsas atributlarına malik olan, ədalət mühakiməsinin əsas prinsiplərini (tərəflərin bərabərliyi, çəkişmə prinsipi və s.) rəhbər tutan ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq məhkəmə orqanıdır. BMT-nin müvafiq komitələri isə məhkəmə orqanı deyil, tövsiyə xarakterli qərarlar qəbul edən kvaziməhkəmə orqanlarıdır;

Amerika İnsan Hüquqları Konvensiyasına əsasən, dövlətlərarası şikayət proseduru AİHK-dan fərqli olaraq, fakultativ xarakter daşıyır. Belə ki, Amerika Konvensiyasının 45-ci maddəsinə əsasən, Amerika İnsan Hüquqları Komissiyasının dövlətlərarası şikayətlərə baxa bilməsi üçün dövlətlərin xüsusi bəyanatı tələb olunur. Pozuntu aşkar etdikdə belə, komissiyanın səlahiyyətində müvafiq dövlətə qarşı effektiv təsir mexanizmi yoxdur."

Z.Əliyevin fikrincə, Amerika Məhkəməsinin AİHM-dən mühüm fərqlərindən biri ondan ibarətdir ki, fərd birbaşa Amerika Məhkəməsinə müraciət edə bilməz. Amerika Konvensiyasının 61-ci maddəsinə əsasən, yalnız mübahisənin tərəfi olan dövlət və komissiya məhkəməyə müraciət edə bilər. AİHM-də olduğu kimi, Amerika Məhkəməsinin də qərarları iştirakçı-dövlətlər üçün məcburi xarakter daşıyır. Lakin AİHM-dən fərqli olaraq, Amerika Konvensiyası qərarların icrası üzərində nəzarət mexanizmi nəzərdə tutmamışdır. Lakin bununla yanaşı, Amerika Məhkəməsinin AİHM-dən üstünlüyü məsləhət rəyləri ilə bağlıdır. Belə ki, AİHK-ya

nin universal, əsasən də, regional mexanizmləri əsas etibarilə AİHK-nin təsiri altında formalaşmış və bu Konvensiya və AİHM-in presedent hüququ əsasında inkişaf edir. Müqayisəli təhlildən və nəticələrdən də, göründüyü kimi, AİHM-in bu gün istər universal, istərsə də regional mexanizmlər sırasında ən səmərəli beynəlxalq hüquq-müdafiə mexanizmi adlandırmaq olar.

AİHM-in predmet, şəxslərə görə, zamana görə, ərazi və məsləhət rəyləri verilməsi ilə bağlı yurisdiksiyası ilə əlaqədar deyilənleri ümumiləşdirərək aşağıdakıları qeyd etmək olar:

AİHM yalnız Konvensiya və əlavə Protokollarda nəzərdə tutulan hüquq və azadlıqların pozulması ilə bağlı işlərə baxmaq səlahiyyətinə malikdir. Məhkəmənin predmet yurisdiksiyasına yalnız Konvensiyanın və əlavə Protokolların konkret normalarında ifadə olunan hüquq və azadlıqlar deyil, eyni zamanda, məhkəmənin şərh etdiyi qaydada Konvensiya və ya əlavə Protokollarda birbaşa nəzərdə tutulmasada, onların məzmunundan irəli gələn hüquqlar da daxildir. Məhkəmənin presedent hüququ, onu deməyə əsas verir ki, bir sıra hallarda məhkəmə hər hansı bir hüququn Konvensiyada və ya əlavə Protokolda nəzərdə tutulmamasına baxmayaraq, bu hüquq digər oxşar hüququn tərkib hissəsi sayaraq, onu özünün predmet yurisdiksiyasına daxil edir. Bu isə, bir daha təsdiq edir ki, milli məhkəmə orqanları Avropa Konvensiyasını tətbiq edərkən Avropa Məhkəməsinin presedentlərini nəzərə almalı və Konvensiyanı məhkəmənin qərarlarına uyğunlaşdırılmış şəkildə tətbiq etməlidirlər. Yəni Konvensiya AİHM-in şərh etdiyi qaydada tətbiq olunmalıdır.

Məhkəməyə yalnız ayrı-ayrı fərdlər deyil, həmçinin, şəxslər qru-

Avropa Konvensiyasının qəbul edilməsinin insan haqlarının müdafiəsində rolu

əsasən, iştirakçı dövlətlər Avropa Məhkəməsinə məsləhət rəyləri verilməsi ilə bağlı müraciət edə bilməzlər. Bu hüquq yalnız AŞNK malikdir. Amerika Konvensiyası isə iştirakçı-dövlətlərin məsləhət rəyləri ilə bağlı məhkəməyə müraciət hüququnu nəzərdə tutur. AİHM-dən fərqli olaraq, Amerika Məhkəməsi maliyyələşdiyi regional təşkilat, yəni ADT qarşısında hesabatlıdır. Yəni Məhkəmə ADT-nin Baş Assambleyasına illik hesabatlar təqdim edir;

Afrika Komissiyası fərdi şikayətlərə baxsa da, AİHM-dən fərqli olaraq məcburi qərarlar qəbul etmək və delikvent-dövlətin üzərinə yerinə yetirilməsi mütləq olan tələblər qoymaq səlahiyyətinə malik deyil;

AİHM-dən fərqli olaraq, Afrika Məhkəməsi daimi əsasda fəaliyyət göstərmir. AİHM ilə Afrika Məhkəməsi arasında mühüm fərqlərdən biri ondan ibarətdir ki, Afrika Məhkəməsinə fərdi şikayət proseduru fakultativ xarakter daşıyır.

Ümumilikdə, AİHM-nin yurisdiksiyasının digər universal və regional beynəlxalq hüquq-müdafiə mexanizmlərinin yurisdiksiyası ilə müqayisəli təhlilinə yekun vuraraq, qeyd etmək olar ki, insan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsi-

pu və qeyri-hökumət təşkilatları da müraciət edə bilər. Məhkəməyə müraciət edə biləcək fərdlərin dairəsi genişdir. Bu qisməndə hüquq və ya fəaliyyət qabiliyyəti olmayanlar, azyaşlılar, ahıllar, hərbi qulluqçular, məhkumlar, iştirakçı-dövlətin vətəndaşı olmayan, lakin onun yurisdiksiyası altında olan şəxslər çıxış edə bilərlər. Şikayət şəxslər qrupu tərəfindən veriləndə belə, onların hər biri şəxsi ziyanın vurulmasını göstərməlidirlər. Məhkəmə abstrakt, hipotetik şikayətlərə baxmır. Qeyri-hökumət təşkilatlarına gəlinə isə, məhkəmə təcrübəsi bu siyahıya ictimai təşkilatları, hüquqi şəxsləri, həmkarlar ittifaqlarını, kütləvi informasiya vasitələrini, siyasi partiyaları, şirkətləri, aksioner birliklərini və dini birlikləri aid etməyə imkan verir. Dövlət təşkilatları və digər hakimiyyət funksiyalarını həyata keçirən orqanlar bu qrupa aid edilmir.

Beləliklə, Avropa Məhkəməsinə ayrı-ayrı fərdlər, fərdlər qrupu və ya qeyri-hökumət təşkilatları müraciət edə bilər. Hakimiyyətin istənilən qolunu (icra, qanunverici, məhkəmə) təmsil edən dövlət orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, dövlət ali təhsil müəssisələri, dövlət şirkətləri, ümumilikdə, bu və ya digər şəkildə hakimiyyət funksiyalarını həyata keçirən təşkilatlar Konvensiyanın 34-cü maddəsinə müvafiq olaraq, Avropa Məhkəməsinə müraciət etmək hüququna malik deyillər;

Məhkəmə təcrübəsində "qurban" anlayışı geniş mənada qəbul edilir. Bunun da nəticəsində məhkəmə təcrübəsində "bilavasitə qurban" anlayışından başqa, "potensial qurban" və "dolaylı qurban" anlayışları fərqləndirilir. "Dolaylı qurban" anlayışı ilə bağlı olan halda, məhkəmə müəyyən edir ki, gələcəkdə vurula bilən və real olan ziyanın təhlükəsi olduğu halda belə, iddiaçıya qurban kimi baxmaq olar. "Dolaylı qurban" anlayışına gəlinə isə, bu qisməndə Konvensiyanın 2-ci maddəsinin pozulması ilə əlaqədar şəxsin həlak olduğu, zorakı yoxa çıxardığı halda, yaxud Məhkəməyə müraciət etdikdən sonra ərizəçinin vəfatı ilə əlaqədar onun yaxın qohumları və ya birbaşa "qurban"la digər yaxın əlaqələri olan şəxslər çıxış edə bilər;

Avropa Konvensiyası, onun qüvvəyə minməsinə qədər baş verən hadisə və faktlara şamil edilmir. Məhkəmə müvafiq cavabdeh-dövlətin Konvensiyanı ratifikasiya etməsinə qədər, həmçinin, eğer şikayətə bu tarixə qədər müvafiq dövlətdaxili orqanlarda baxılıb və qərar çıxarılsa, baş verən hadisə-

**Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına
Dövlət Dəstəyi Fondu**

KİVDF

www.kivdf.gov.az

Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə "İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması" istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb